

Практичні модули наукової концепції Миколи Зерова «Ad fontes!»

М. М. Гнатюк

Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ
Corresponding author. E-mail: gnatjuk-m@ukr.net

Paper received 27.02.19; Accepted for publication 12.03.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-194VII58-06>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню практичних модулів наукової концепції Миколи Зерова «Ad fontes!», пов'язаних із вивченням генетико-текстологічних, джерелознавчих, рецептивних аспектів тексту. З'ясована специфіка роботи вченого-літературознавця з архівними джерелами.

Ключові слова: *текстологія, рукопис, автентичний текст, задум, джерела, варіант.*

Поет, перекладач, літературознавець, критик і педагог Микола Зеров став однією з центральних постатей розстріляного Відродження, життя якого трагічно обірвалося у сорок сім років в урочищі Сандармох, на Соловках. Разом із багатьма своїми побратимами він був розстріляний 3 листопада 1937 року катами-енкаведистами, які «приурочили» щоденні розстріли безвинних людей 20-й річниці Жовтневого перевороту. Широкий осяг творчого і наукового доробку майстра, навіть за той короткий відтинок часу, який йому вділила доля, трудно переоцінити. Дослідницький талант ученого сягав найважливіших аспектів світової та українського письменства, передової літературно-критичної думки, історії, філософії, мистецтва. Досить рано сформоване кредо – «непоступлива естетична і етична мірка, вимоги смаку» [2, с. 19], сповідуватиме усе своє коротке, але таке насичене життя. Наукові інтереси Миколи Зерова були скеровані насамперед на вивчення історії літератури, тексту літературної пам'ятки. Для нього однаково цікавою були давня й сучасна українська література, шедеври світової класики. Навчений у філологічному семінарі В. Перетця особливому поводженню з першоджерелами, рукописними текстами свої перші, університетські студії розпочав із дослідження українських літописів. Його студентська курсова робота «Літопис Граб'янки як історичне джерело і літературна пам'ятка», була написана на історико-філологічному факультеті під керівництвом професора історії В. Данилевича в 1913 – 14 роках. Уже в цій ранній роботі, як слушно спостеріг В. Брюховецький, «ще будучи студентом, Зеров виформовував свій науковий метод. Детальне дослідження всіх обставин, що впливали на зміст і формальні особливості твору, визначення ідеологічних орієнтацій автора, з'ясування культурної традиції, в річці якої він іде, тонке розуміння еволюції суспільних та особистих поглядів, що відбивається на рівнях тексту, – все це так вражатиме в літературознавчих працях зрілого Зерова, але воно вже в зародку закладено в його першій серйозній науковій студії. До цього слід додати здоровий критицизм стосовно установлених поглядів, і ми зрозуміємо, що не випадково Зеров і в майбутньому нічого не приймав на віру, піддавав прискіпливому аналізу будь-яке, навіть освячене довготривалою традицією, твердженням, ніколи не підпадав під звабливі коливання кон'юнктури чи то 20-х, чи, тим більше, 30-х років» [1, с. 249-250]. Поширюючи цю думку, варто підкреслити, що йдеться не лише про здоровий критицизм, а й

особливу довіру до першоджерела, розуміння значимості й ваги архівного документа, що є незаперечним доказом у найнесподіваніших наукових розслідах. На цьому наголошував і В. Перетця, зауваживши, що: «ідеальним для філолога прийомом вивчення літературної епохи є вивчення якщо не всіх, то за змогою більшості пам'ятників, що вона створила. Так само історик того чи іншого жанру – повинен зосередити свою увагу і на талановитих, оригінальних представниках його – і на ремісницьких, наслідувальних» [8, с. 217]. Йшлося про контекстуальність вивчення літературних явищ, включно з такими засягами як, наприклад, котляревщина. Це слушно підмітив І. Дзюба, зазначивши: «у “Новому українському письменстві” та в лекціях з історії української літератури Зеров не оминув, здається, жодного факту з літературного життя 20-30-х рр. XIX ст. Загальна картина його не дуже яскрава, воно ще тільки починає виходити з тіні російської літератури та сервілізму, з подиву гідної “мішанини в їхніх писаннях монархічних настроїв та української патріотики” (через сто з лишком років побачимо схожу мішанину – з компартійного вірно-підданства і пристосованої патріотки – в українській радянській літературі), – але в ньому є проблиски того, що витворить український романтизм як уже запоруку самостійного розвитку українського письменства – “як певної і в певний бік скерованої громадської сили”» [2, с. 34]. Так само ґрунтовно досліджує ще юний Микола Зеров літопис Граб'янки у першій своїй науковій праці, уточнюючи при цьому навіть жанрове визначення твору. Воно пов'язувалося з диверсифікацією широкого поняття «козацькі літописи», під «дахом» якого розміщувалися досить різні тексти, з різною мірою відповідності первісним задумам та специфікою їх втілення, рецептивною стратегією. На слушну думку В. Брюховецького: «Знову-таки цей підхід методологічно перегукується з пізнішими літературознавчими тлумаченнями постатей другого і третього ряду в історії української літератури, в діяльності яких Зеров умів розрізнати загальноспрямовуючі тенденції літературного розвитку, навіть скептично оцінюючи сам наслідок, результат цієї діяльності» [1, с. 251-252]. Прагнення показати багатство української літератури, «жаль за недобачання її скарбів» (І. Дзюба) розширюють коло наукових розслідувань Миколи Зерова такими різновеликими посталями як Іван Котляревський, Павло Білецький-Носенко, Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амвросій Метлинський, Мико-

ла Костомаров, Михайло Макаровський, діячі «Руської трійці», Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Олекса Стороженко, Марко Вовчок, Яків Щоголів, Анатоль Свидницький, Леся Українка, Марко Черемшина, Василь Стефаник, Лесь Мартович, Іван Франко та ін. Не менше зацікавлення викликає у нього й творчість сучасників. Безпідставні звинувачення офіційних критиків та опонентів в ігноруванні процесів радянської дійсності, байдужості до тогочасного літературного життя, представників різних літературних угруповань закономерно не знаходять підтвердження. Доказом виступають численні рецензії, літературно-критичні статті, відгуки, наукові розвідки Миколи Зерова присвячені новітньому українському письменству. В полі його уваги не лише творчість окремих митців, серед яких – Володимир Винниченко, Павло Тичина, Максим Рильський, Олександр Олесь, Володимир Сосюра, Василь Еллан-Блакитний, Володимир Самійленко, Микола Хвильовий та багато інших, а й визначальні тенденції тодішнього літературно-мистецького, суспільного життя, основні вектори «літературної дискусії» 1925-1928 років, де Зеров однозначно підтримав і теоретично обґрунтував позицію Миколи Хвильового. Рамками всього лиш одного десятиліття замикається надзвичайно вагомий і цінний видавничо-науковий доробок Миколи Зерова, який складають праці: «Антологія римської поезії» (1920), «Леся Українка», «Нове українське письменство» (1924), «До джерел» (1926), «Від Куліша до Винниченка» (1929). Матеріали «Нового українського письменства» почасти збігаються тематично з окремими розділами «Українського письменства XIX ст.» – конспектом лекцій (I – XLV), прочитаних Миколою Зеровим у 1927-28 академічному році перед студентами III курсу літературно-лінгвістичного циклу Київського Інституту Народної Освіти (КІНО). Цей же цикл був підготовлений до друку видавничою комісією ІНО й надрукований 1928 року на склографі тиражем 100 примірників. У 1977 році він перевиданий Канадським інститутом українських студій в Торонто (вид-во Мозаїка) з окремими уточненнями. Власне, ці праці Миколи Зерова стали своєрідним продовженням наукових змагань його Вчителя, зосереджених, зокрема, в названих раніше дослідженнях.

Розвиваючи традиції семінару Володимира Перетца, професор Микола Зеров разом із професором Павлом Филиповичем (також вихованцем філологічного семінару), ведуть семінар підвищеного типу з історії української літератури й керують студентськими працями над ще не розробленими темами, які стосувалися кінця XIX – початку XX-го ст. Один із вдячних учнів – літературознавець, письменник, критик, мемуарист Григорій Костюк пригадував: «Ідея заснування цього семінару належить їм обом. У члени семінару приймали тільки студентів з 3-го і 4-го курсів інституту, або тих, хто його закінчили. Кожен студент, що бажав стати членом семінару, мусив подати заяву на ім'я наукової ради інституту. Але кожного такого кандидата наукова рада затверджувала тільки після позитивної оцінки з боку Миколи Костьовича. Відвідувати семінар могли всі бажаючі, але розробляти теми, користуватися потрібною консультацією керівництва могли тільки члени семінару. На початку кож-

ного навчального року Микола Костьович приносив узгоджений з Павлом Петровичем тематичний план семінару, зачитував на першому засіданні й пропонував членам обирати собі бажану тему. У плані фігурували, головним чином, мало розроблені або й зовсім не опрацьовані теми з історії української літератури» [7, с. 138]. Як і належить обдарованим учням талановитого Вчителя, Микола Зеров і Павло Филипович йдуть далі по шляху, означеному В.М. Перетцем, обравши об'єктом своєї уваги літературу нової та новітньої доби. Пропоновані членам семінару теми стосувалися творчості поетів харківської школи романтиків, Пантелеймона Куліша, «Покутської трійки» (Василя Стефаника, Марка Черемшини, Лесь Мартовича), Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Володимира Винниченка, Миколи Вороного, Володимира Самійленка, Олександра Олесь, Миколи Філянського, поетів «Молодої музи», багатьох інших митців і реалій сучасного й не такого віддаленого вже життя.

Досить широка панорама огляду українського письменства спонукала Миколу Зерову підійти до ще одного важливого питання історії літератури – періодизації нового українського письменства й критичної оцінки вже напрацьованих раніше пропозицій (М. Петрова, О. Грушевського, С. Єфремова). Його спроба вирішення одного з «найважливіших і найпроблемніших для історії літератури» питань (І. Дзюба), на жаль, лишилася такою ж недосконалою, як і в його попередників, але, на думку О. Білецького: «схема, запропонована М. Зеровим, у будь-якому випадку, простіша й зручніша за інші, хоча на практиці нею користуються й інші, можливо, без його термінології» [Цит. за: 2, с. 31]. На переконання М.Зерова, «подібно до нового російського або нового польського письменства, українська література впродовж XIX – XX століть являє картину послідовного панування п'яти літературних течій – класичної, сентиментальної, романтичної, реалістичної та новоромантичної» [Цит. за: 2, с. 29]. Питання літературознавців про «невписуваність» у цю схему, зокрема, творчості Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника залишалося відкритим.

У своїх наукових студіях М. Зеров, як і його Вчитель, приділяв особливу увагу джерельній базі, встановленню та дослідженню автентичного авторського тексту. Досить широко окреслюючи коло філологічної методології, визначальним для обох завжди був текстологічний метод, свідченням чому є, зокрема, аналіз Зеровим роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада». Дуже детально й скрупульозно розглядає він перший, російськомовний варіант окремих розділів, надрукованих на сторінках журналу «Современник» (1845, 1847) та український текст 1857 року, застерігаючи на тому, що останній помітно досконаліший, стрункіший. Виходячи з того, що «на задум “Чорної ради” наштотували його (Куліша – М.Г.) козацькі літописці: Самовидець і Грабянка» [6, с. 199], дослідник робить цікаві зіставлення літописного та художнього текстів, вирізняє моменти відповідності й невідповідності їх структур. Не оминає своєю увагою й рецептивні аспекти твору, подаючи критичні відгуки сучасників, авторових товаришів по перу – Миколи Костомарова та Михайла Максимовича. До речі, тво-

рчість і постать Миколи Костомарова також не оминули наукових зацікавлень Миколи Зерова. Творчосвітоглядні, суспільні протиріччя колишнього кирило-мефодіївця, означені парадигмою тридцяти-сорокові та вісімдесяти роки, де порубіжною стала хибна теорія української літератури як «літератури для хатнього вжитку», спонукала Зерова до невтішного висновку про те, що: «Костомаров виставляє теорію, якої дотримувалась консервативна російська преса, борючися з українським рухом» [4, с. 86]. Досліджуючи різні аспекти діяльності Кирило-Мефодіївського братства, його своєрідний політичний маніфест «Книги буття українського народу», зокрема й через зіставлення з текстом «Книг народу польського і палігримства польського» Адама Міцкевича, вчений демонструє максимальну увагу «до широкого тла історичної дійсності й конкретної біографії митця» [1, с. 246]. Так само, присвятивши не одну студію Тарасу Шевченку та його творам, розглядає творчість письменника як найвище досягнення не лише цієї доби, а як «поета золотого віку, що прийшов “раньше школ и традиций”» [5, с. 170]. Окрема лекція Миколи Зерова присвячена формі Шевченкової поезії, що поряд з іншими дослідженнями, провокувало вульгарно-соціологічну критику до звинувачень у «формалізмі». Справедливо й категорично науковець із цим не погодився. Власне, йшлося про школу Володимира Перетца, де будь-яке літературне явище розглядалося не лише з точки зору історико-культурної, але й із залученням елементів формального аналізу, що робило «відчутнішими» ідеї автора та змістове наповнення твору. Як справедливо наголошував Володимир Перетц: «Предметом історії (літератури - М.Г.) – є сама література; література ж є поезією, а поезія – це те, що, будучи виявлене у слові, незалежно від будь-яких цілей та намірів автора, навіює нам, сугестує певні настрої, змушуючи через свою форму переживати і відчувати ідеї поета» [8, с. 219]. Саме завдяки таким підходам Микола Зеров трактує творчість Шевченка об’ємно, стереоскопічно, в органічній єдності змісту і форми, як митця «високої соціальної напруги, якому під силу найвибагливіші форми поетичного вислову – “капризною і тонкою простотою його техніки” він постійно захоплюється. Дарма, що найскладніші поетичні думки можуть виражатися, приміром, і в зовні невігадливому народному коломийковому розмірі, яким написано понад половину Шевченкових віршів... Йому підвладні артистично витончені в своїй природності строфічні побудови, а евфонія вислову (асонанси, алітерації, внутрішні рими, звукові повтори) творить чар гармонійно завершеного цілого» [1, с. 262]. Водночас, слід наголосити й на тому, що «принципово важливою і корисною для українського літературознавства була «негласна» відмова Зерова від шевченкоцентризму: зосередження в Шевченкові чи навколо нього всіх ліній розвитку і всіх потенційних можливостей української літератури. Літературне життя він бачить широко, в багатьох моментах і постатях, і нова українська література починається для нього не від Шевченка і не від Котляревського тільки» [2, с. 36]. На слушну думку В. Брюховецького, М. Зеров був першим із дослідників Франкової творчості, хто зацентрував на його європеїзмі, прометеїзмі, потужному впливі на

загально-літературний розвиток і поступ суспільства. Не раз звертається Микола Зеров і до творчості Лесі Українки. Вже самі назви його статей – «3 листування Лесі Українки», «Леся Українка і читач», «Леся Українка та її “Лісова пісня”», «“Руфін і Прісцилла” (до історії задуму та виконання)» виразно вказують на текстологічні підходи дослідження тексту. Аналізуючи його «Лекції з історії української літератури» (всього 45 лекцій, які хронологічно охоплюють період від 1798 до 1870 рр.), читані ним у 1928-1929 рр. у КІНО й розмножені на складографі в кількості 100 примірників, а в 1977 році видані високим друком Канадським інститутом українських студій, Іван Дзюба слушно спостеріг, що Микола Зеров: «виявляв не часті у лекторів охочість і смак до текстології, нерідко порівнюючи різні варіанти текстів та докопуючись до “автентичного”» [2, с. 40].

Дотепер лишається актуальною потреба підвищення «кваліфікації української літератури», про яку ще в 1926 році писав Микола Зеров, визначивши пряму залежність її від повноти та всебічності вивчення першоджерел. Варто не забувати й пророчу відповідь (чи заповідь) талановитого ученого: «І на звернене до молоді молоді “Камо грядеши?” Хвильового відповідаймо: Ad Fontes! Тобто, йдімо до перших джерел, доходить кореня», бо «трактуючи речі з чужого голосу, не стикаючись з теоріями, яких додержуємо, вічна-віч, незнайомі з джерелами, ми утворюємо собі фантастичні уявлення і живемо серед них, не помічаючи їх потворної неправдоподібності» [3; с. 578, с. 572]. Незаангажований, позбавлений ідеологічних догм погляд на авторський текст став результатом ґрунтовних текстологічних досліджень, де вихід на перший план історії тексту твору з поля зору послідовної еволюції – від становлення й розвитку первинного задуму до кінцевого результату втілення, входить у рамки теоретичного осмислення способів творчої роботи, еволюції образної та світоглядної системи митця, психології процесів художнього мислення. На основі залучення найширшої джерельної бази – рукописних і друківаних матеріалів, щоденникових записів, мемуарів, епістолярної спадщини, інших документальних свідчень про роботу митця відбувається реконструкція творчого процесу, що дозволяє повніше охопити загальну картину становлення твору в зіставленні з авторським задумом, глибше розкрити його художньо-смысловий потенціал.

Самовіддана праця на цій ниві справжнього подвижника української науки та літератури Миколи Зерова була особливо плідною. Влучність оцінок, точність спостережень, об’єктивність наукових висновків і сьогодні складають для нас неперехідну цінність. Свою колосальну працездатність учений і митець зберігав навіть у тяжкі часи ідеологічного й психологічного пресу, в нелюдських умовах заслання на Соловках. Переживши у 1934 році трагічну втрату десятилітнього сина, в 1935 році він опиняється у застінках НКВС, а в 1936 отримує десятилітній термін позбавлення волі за надуманим звинуваченням нібито приналежності до складу міфічної «контрреволюційної націоналістичної організації». З листів до дружини відомо, що на Соловках ще пробував викроювати час для українського перекладу «Енеїди» Вергілія

(на жаль, рукопис не зберігся, або його було знищено), цікавився новинками літературного життя, намагався не втрачати самовладання та людську гідність. Відійшов у вічність у віці ще одного українського генія – Тараса Шевченка, випивши свою чашу гіркоти й болю до дна. 31 березня 1958 року винесений Миколи Зерова вирок було скасовано Військовою Колегі-

єю Верховного Суду СРСР «за відсутністю складу злочину». Такою ж трагічною була доля і його вірних побратимів зі славного «трона п'ятірного нездоланих співців» – Павла Филиповича (1891 – 1937) і Михайла Драй-Хмари (1889 – 1939), знищених у страшні часи сталінських репресій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брюховецький В.С. Микола Зеров: Літ.- критич. нарис. – К.: Рад. письменник, 1990. – 309 с.
2. Дзюба І. З Кастальських джерел краси. Микола Зеров // Зеров М. Вибрані твори / Микола Зеров; упор. Володимир Панченко. – К.: Смолоскип, 2015. – 880 с.
3. Зеров М.К. Ad Fontes. I. Європа – Просвіта – Освіта – Лікнеп // Твори: В 2-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – С. 568–573.
4. Зеров М.К. Українське письменство XIX ст. Лекція XVI. М.І. Костомаров // Твори: В 2-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – С. 80–86.
5. Зеров М.К. Українське письменство XIX ст. Лекція XXX. Шевченкова творчість. «Три літа» // Твори: В 2-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – С. 164–170.
6. Зеров М.К. Українське письменство XIX ст. Лекція XXXVI. Куліш: «Чорна рада» // Твори: В 2-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – С. 196–203.
7. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М.Жулинського. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.
8. Перетц В.Н. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники. – К., 1914. – С. 233–340.

REFERENCES

1. Briukhovetskyi V.S. Mykola Zerov: literary and critical essay. – K.: Rad. Pysjmenyik, 1990. – 309 p.
2. Dziuba I. From the Castalian springs of beauty. Mykola Zerov // Zerov M. Selected works. – K.: Smoloskyp, 2015. – 880 p.
3. Zerov M.K. Ad Fontes. I. Europe – Enlightenment – Education – Liquidation of Illiteracy // Vol. – 2. – K.: Dnipro, 1990. – P. 568 – 573.
4. Zerov M.K. Ukrainian writers of the 19th century. Lecture XVI. M.I. Kostomarov // Vol. 2. – K.: Dnipro, 1990. – P. 80–86.
5. Zerov M.K. Ukrainian writers of the 19th century. Lecture XXX. Shevchenko's art. "Three summers" // Vol. 2. – K.: Dnipro, 1990. – P. 164–170.
6. Zerov M.K. Ukrainian writers of the 19th century. Lecture XXXVI. Kulish: "The black council" // Vol. 2. – K.: Dnipro, 1990. – P. 196–203.
7. Kostiuik G. Meetings and farewells: Memoirs in two books. – K.: Smoloskyp, 2008. –Book 1. – 720 p.
8. Perets V.N. From lectures on the methodology of Russian literature history. The history of study. Methods. Sources. – K., 1914. – P. 233–340.

Practical modes of Mykola Zerov's scientific concept of "Ad fontes!"

M. M. Gnatjuk

Abstract. The article studies the practical modes of Mykola Zerov's scientific concept of "Ad fontes!" as they relate to the study of genetic and textological, source, and receptive aspects of text. The features of the researcher's and literary critic's work with archival sources was revealed.

Keywords: *textology, manuscript, avtentik text, conception, sources, variant.*